

LOCUL ȘI ROLUL CREȘTERII VITELOR ÎN ECONOMIA MOLDOVEI MEDIEVALE. CONSIDERAȚII ISTORIOGRAFICE

Mihai Lazăr

Deși a reprezentat o componentă de bază a economiei Moldovei medievale, cu o pondere însemnată în ansamblul surselor de venituri ale populației, creșterea vitelor nu a făcut încă obiectul unei cercetări aprofundate în literatura de specialitate. Marea diversitate a izvoarelor de epocă și, prin urmare, posibilitățile specifice de studiere și de prelucrare a datelor au generat, în mod firesc, sarcini științifice pentru mai multe categorii de specialiști.

O anumită perioadă de timp, istoricii, etnografii, economiștii, agronomii, sociologii, geografii, folcloriștii și lingviștii cercetători cu afinități în domeniu - au acționat izolat, analizând tematica într-o viziune unilaterală, specifică domeniului lor de investigație. A predominat un timp maniera de cercetare etnografică, istoricii economiștii și agronomii impunându-se mai greu. Analizele realizate cu mijloace specifice au adus, desigur, contribuții notabile la cunoașterea unor aspecte ale problematicei¹. Introspecția științifică nu putea rămâne însă la acest nivel, ci impunea, în mod obiectiv, adâncirea investigațiilor și coroborarea în spirit interdisciplinar a rezultatelor parțiale. Până în prezent, o asemenea exigență a fost doar în mică măsură îndeplinită, ceea ce ne ilustrează stadiul incomplet al cercetării.

În studiul nostru vom pune în evidență numai contribuțiile istoricilor în domeniu, punctând, evident, tendințele manifestate în rândul lor pentru analize inter și multidisciplinare.

Problematika îndeletnicirilor agricole specifice Moldovei medievale a fost abordată în literatura istorică cu precădere prin prisma relațiilor agrare. Orientarea investigațiilor în această direcție și neglijarea timp îndelungat a elementelor de ordin tehnic au avut la bază considerente atât obiective, cât și subiective. Determinante s-au dovedit a fi nivelul atins de medievistica românească și obiectivele prioritare ale institutelor științifice de profil.

În al doilea rând, la această stare de lucruri au contribuit penuria supărătoare de izvoare statistice și caracterul discontinuu și adesea laconic al acestora. Foarte puține izvoare de epocă s-au păstrat cu privire la tehnica activităților agricole, modul de folosință a terenurilor, productivitatea lucrărilor agricole și meșteșuguri, producția de cereale și de nutrețuri, efectivul șeptelului etc. În sfârșit, o motivație

de ordin subiectiv a constatat în aceea că istoricii și-au îndreptat preocupările, o anumită perioadă de timp, mai cu seamă spre domeniul relațiilor agrare, celelalte aspecte fiind considerate ca ținând de resortul activității etnografilor, economiștilor, agronomilor, sociologilor, geografilor, folcloriștilor și lingviștilor.

Dificultățile de documentare și inexistența unei metodologii integrate de cercetare au făcut ca până la sfârșitul veacului trecut istoricii să evite, de regulă, tratarea în profunzime a ocupațiilor tradiționale ale poporului nostru. Preocupările lor științifice au vizat o sferă tematică relativ îngustă, orientată preponderent spre păstorit, îndeletnicire mai bine pusă în evidență de unele categorii de izvoare, cu deosebire de cele de factură etnografică și folclorică. Această optică a generat o serie de concluzii eronate cu privire la structura și caracterul economiei agricole. Confuziile s-au produs și, uneori, s-au amplificat prin exagerarea ponderii anumitor categorii de izvoare sau prin utilizarea neadecvată a terminologiei agrare de epocă.

Primele cercetări mai consistente referitoare la istoria agriculturii moldovenești aparțin, cum era și firesc, unor istorici de mare erudiție. Analizând terminologia ocupațiilor agricole, B. Petriceicu Hașdeu² și Alexandru D. Xenopol³ erau de părere că termenii de bază utilizați în evul mediu în domeniul agriculturii reflectă caracterul pastoral al vieții poporului nostru. Apelând cu precădere la argumente de natură lingvistică și folclorică, istoricii amintiți credeau că la origini românii s-au îndeletnicit în principal cu păstoritul și că abia în zorii evului mediu ar fi deprins și practica cultivării plantelor⁴.

În întreaga epocă medievală - remarcă A.D. Xenopol - păstoritul a rămas o îndeletnicire economică de bază, în timp ce cultivarea plantelor a evoluat lent și pe spații restrânse⁵.

O opinie asemănătoare a formulat și Radu Rosetti. Pornind de la analiza modului de folosință a pământului și a specificului vieții sociale în spațiul carpato-danubiano-pontic, el a constatat că românii au fost în trecut **"un popor mai mult păstor decât agricultor"**⁶.

După Marea Unire, în deceniul al treilea al secolului nostru, s-a realizat un real progres în cercetarea păstoritului transhumant. Bazate pe analiza comparativă a informațiilor conținute de izvoarele narative și documentare, studiile lui Ștefan Meteș⁷ și Andrei Veress⁸ au însemnat un progres evident în cercetarea păstoritului transhumant. Ni se oferă spre exemplu, date interesante despre păstoritul ardelenilor în Moldova și Țara Românească, despre rasele indigene de oi existente în spațiul de locuire românească, despre obligațiile fiscale ale păstorilor transhumanți, despre măsurile sanitare preconizate în zonele de frontieră pentru stăvilirea molimelor, despre furniturile de oi și berbeci către sulgeria imperială otomană etc⁹.

O opinie interesantă cu privire la caracterul economiei agricole în evul mediu a avansat marele istoric Nicolae Iorga. În vasta sa operă științifică, patriarhul istoriografiei românești a îmbrățișat și problematica de ansamblu a îndeletnicirilor agricole. Dacă activitatea științifică întreprinsă de Nicolae Iorga pe tărâmul istoriei

economiei nu s-a concretizat în studii speciale relative la economia animalieră, în schimb unele aspecte particulare ale acestei tradiționale ramuri economice se întâlnesc răzlețite în lucrări de sinteză¹⁰ și în câteva studii asupra vieții rurale¹¹ și comerțului¹². Concepția lui Nicolae Iorga privitoare la economia agricolă în general și la creșterea vitelor în special este limpede expusă în binecunoscuta lucrare de sinteză: *Istoria poporului românesc*, editată în perioada 1925-1928. Deși discuția are loc într-un spațiu tipografic restrâns, impus de natura și obiectivele monografiei, ideile sunt formulate cu claritate.

În viziunea ilustrului savant, românii apar în zorii feudalismului deopotrivă "**ca popor de plugari și păstori**"¹³. Locuitorii din partea muntelui se îndeletniceau cu creșterea vitelor, cu exploatarea și prelucrarea lemnului, cu vânatoarea și cărăușia, dar nu neglijau nici cultivarea pământului, pe care o practicau în locurile mai joase, defrișate cu multă trudă și transformate în livezi și ogoare¹⁴.

În Moldova, cultura plantelor se practica "**peste tot până sus la munte**". Doar în partea vestică a principatului, preponderent muntoasă, acestei ocupații "**nu-i mergea prea bine**". Nicolae Iorga era de părere că ocupația "**națională**" a românilor a fost "**în toate vremurile în primul rând agricultura**" (aici cu sensul de cultivarea plantelor n.n.)¹⁵.

Ridicându-se, ca și P. Cancel, împotriva adepților tezei nomadismului pastoral, el argumenta caracterul preponderent sedentar al populației românești din întreg spațiul intra și extracarpatic¹⁶. O remarcabilă contribuție a avut Nicolae Iorga la punerea în circuitul științific a unui imens fond documentar referitor la ocupațiile agricole. Izvoarele editate prin strădania sa aveau să fie valorificate ulterior de numeroși alți istorici.

În perioada de până la sfârșitul celui de-al doilea război mondial, rezultatele înregistrate de istorici în domeniul ce face obiectul discuției noastre au fost, în continuare, de mică amploare. Unele considerații privind economia zootehnică medievală pot fi întâlnite în sinteza de istoria românilor a lui Constantin C. Giurescu¹⁷ sau în cuprinsul câtorva studii despre obligațiile fiscale¹⁸ și despre comerțul intern¹⁹ și extern²⁰. Contribuțiile științifice în domeniile fiscalității și comerțului au dovedit ponderea mare a animalelor și produselor animaliere în ansamblul surselor de venituri atât în gospodăriile feudale, cât și în cele țărănești.

Literatura istorică mai veche, inclusiv cea interbelică, a avut, în cele mai multe cazuri, o sferă tematică relativ restrânsă și a înfățișat, în manieră schematică, aspecte particulare vizând economia animalieră. Domenii importante precum: evoluția gospodăriilor domeniiale și țărănești, caracterul, mărimea și condițiile de exploatare al rezervei senioriale, zonarea geografico-economică a ocupațiilor, evoluția tehnicilor agro-pastorale, modul de asigurare a bazei furajare, așezările sezoniere (odăi, târle, stâne, câșle) au atras doar în mică măsură atenția medievistilor²¹. Totodată, nu a fost înțeles imperativul cercetării inter și multidisciplinare, rezultatele științifice exprimând puncte de vedere unilaterale, adesea contradictorii. În atari condiții, nu este de mirare că nu s-a putut ajunge la

închegarea unei viziuni coerente asupra rolului și locului creșterii animalelor în ansamblul economiei feudale²².

Cele mai importante aspecte luate în discuție de istoriografia postbelică au vizat caracterul economiei agrare și ponderea creșterii animalelor și cultivării plantelor în cadrul agriculturii. Abordarea acestor probleme de fond ale economiei medievale înainte de a se cunoaște, în detaliu, ramurile constitutive ale agriculturii, a favorizat, cum era și de așteptat, exprimarea unor puncte de vedere nerealiste, insuficient fundamentate științific și metodologic. Dar, din confruntarea de idei, pe lângă opinii ce nu au putut rezista judecății timpului au rezultat și unele concluzii viabile, ce au fost ulterior preluate și dezvoltate în plan istoriografic.

Astfel, dacă cercetătorii mai vechi erau tentați să identifice păstoritul cu creșterea animalelor, în general, începând din deceniul al șaselea al secolului XX, istoricii au argumentat, în mod just, că păstoritul a reprezentat doar o componentă a economiei zootehnice, ponderea principală având-o creșterea vitelor mari, necesare muncilor agricole și cărăușiei. Totodată, creșterea animalelor și cultivarea plantelor sunt definite drept sectoare de bază ale economiei. Pe baza aprofundării tuturor categoriilor de izvoare s-a urmărit stabilirea rolului și ponderii celor două subramuri. Din păcate, operațiunea ce viza stabilirea rolului și ponderii ocupațiilor agricole a intrat în preocupările istoricilor mult prea devreme, când nu se acumulaseră încă suficiente dovezi și, ca urmare, nu se putea ajunge la concluzii pertinente.

Maniera de a trata realitățile economiei agricole, pornind de la general la particular, de la sinteză la analiză, s-a concretizat și cu prilejul unei dezbateri istorice desfășurate la nivelul principalelor instituții științifice de profil din țară²³. Nu s-a ajuns în timp util la soluții viabile și, după părerea noastră, acest lucru reflecta stadiul atins de cercetarea istorică românească în domeniu.

Era evident că progrese notabile puteau fi dobândite numai prin investigații sistematice întreprinse în jurul unui evantai larg de aspecte. Atenuarea ideilor exclusiviste în privința caracterului economiei agricole, încadrarea cercetării într-un sistem metodologic coerent și unitar, cunoașterea temeinică, până la amănunt, a realităților economice deveneau cerințe imperioase în fața medievistilor.

Declanșarea amplei acțiuni de editare sistematică a izvoarelor documentare și narrative ale evului mediu de către forurile științifice de resort a contribuit la sporirea considerabilă a fondului de informații. Și rezultatele nu au întârziat să apară.

În deceniul al șaselea s-a impus ideea predominării cultivării plantelor în raport cu creșterea animalelor. Istoricii în cauză au raportat direct realitățile din Principatele Române la cele din apusul Europei. La sfârșitul acestui deceniu și la începutul celui următor, această teză avea să cunoască un proces de atenuare sensibilă prin studiile întreprinse de Petre P. Panaitescu, Constantin Cihodaru, Nicolae Corivan, Ilie Grămadă, Sergiu Columbeanu, H.H. Stahl ș.a.

În continuare au avut prioritate de studiu aspectele circumscrise relațiilor

agrare. Prin aprofundarea diverselor laturi ale acestui domeniu exista posibilitatea largirii vizunii asupra vieții social-economice în general și a ocupațiilor agricole în special.

Deoarece conținea indicii prețioase despre caracterul și ponderea economiei agricole, problematica apariției, evoluției și exploatării rezervei feudale a beneficiat de o anume atenție din partea istoricilor. Astfel, prin utilizarea unor date din surse variate s-a argumentat faptul că rezerva seniorială s-a format relativ târziu²⁴.

În secolul al XVII-lea, ea constituia o realitate, dar **"a fost folosită mai mult pentru creșterea animalelor și mai puțin pentru agricultură"**²⁵. Braniștile, element constitutiv important al rezervei senioriale - constată C. Cihodaru - erau destinate, în majoritate, pășunatului vitelor domnești, mănăstirești și boierești, recoltării fânului, precum și pentru albinărit, vânatoare și pescuit. Locuitorii din preajma braniștilor erau obligați să cosească, să adune și să transporte fânul la grajdurile stăpânilor²⁶. Aspecte interesante privind braniștile mănăstirești sunt discutate detaliat pentru regiunea de munte, unde sunt menționate boiști, bouării, căprării, văcării, vițelării, în perimetrul cărora erau construite odăi, coșare, perdele și pătule²⁷. Ca urmare a colaborării dintre istorici și geografi, în ultimul timp s-au putut reconstitui, cu minuțiozitate, braniștile mănăstirești de pe teritoriul ținuturilor Suceava și Cernăuți²⁸. Tot pe linia cunoașterii rezervei feudale, Valeria Costăchel s-a ocupat de poieni și fânașuri, insistând asupra importanței lor economice²⁹. În context se făcea precizarea că recoltatul fânului era **"una din îndatoririle de bază ale țăranului dependent"**³⁰. Afirmția ca atare subliniază importanța acelei părți a rezervei destinată creșterii vitelor. Rolul economic al poienilor, fânașurilor, imașurilor, runcurilor, arșițelor, lazurilor și curăturilor reiese și din studiile dedicate obștii sătești³¹ și formelor de proprietate funciară³². Gheorghe Platon, ocupându-se de evoluția domeniului feudal în secolul al XVIII-lea și prima jumătate a secolului al XIX-lea³³, a ajuns la concluzia că, deși economia feudală moldoveană a evoluat lent, ea s-a angrenat progresiv pe calea producției de mărfuri. Creșterea pieței interne se datora deopotrivă intensificării creșterii vitelor și cultivării plantelor.

După cum se știe, condicile de venituri și cheltuieli mănăstirești și boierești prezintă o importanță cu totul aparte pentru cunoașterea economiei domeniiale³⁴. Numărul extrem de redus al acestor categorii de izvoare și caracterul lor disparat nu au permis până în prezent decât înfățișarea parțială a gospodăriei feudale din anumite zone ale Moldovei. Analizând **"sămile"** mănăstirești din anul 1742, bogate în date de natură economică, Nicolae Corivan și Ilie Grămadă au ajuns la interesante constatări privind gospodăria feudală mănăstirească din Moldova în prima jumătate a secolului al XVIII-lea³⁵. Economia domeniului mănăstiresc era orientată preponderent spre creșterea vitelor. Pe moșiile mănăstirilor existau însemnate efective de vite mari și mici din vânzarea cărora rezultau sume apreciabile de bani³⁶. Gospodăria mănăstirească și țărănească din zona de munte a Moldovei la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul celui următor a fost cercetată, cu frumoase rezultate, de Corneliu Istrati³⁷. În acest spațiu geografic -

remarcă istoricul ieșean - creșterea vitelor **"apare peste tot ca una din ramurile de bază ale economiei"**, dezvoltată mai cu seamă în cadrul gospodăriilor țărănești³⁸. Ideea preponderenței vitelor în gospodăriile țărănești față de cele domeniile reflectă o situație specifică epocii medievale pentru toată zona montană a Moldovei. Corneliu Istrati a manifestat interes și pentru gospodăria boierească, desprinzând concluzii valoroase privind nivelul și structura calitativă a componentelor agriculturii³⁹.

În contextul unor preocupări mai largi vizând istoria economiei agrare moldovene⁴⁰, Gheorghe Sibechi s-a ocupat în câteva studii restrânse ca întindere, dar destul de dense, de creșterea bovinelor, cabalinelor și ovinelor în secolul al XVIII-lea⁴¹. Acuzând **"penuria de date statistice"**, Gheorghe Sibechi sublinia importanța creșterii cornutelor mari la nivelul întregii Moldove, această îndeletnicire fiind facilitată de condițiile fizico-geografice și determinată de trebuințele majore ale populației (lucrări agricole, cărăușie, alimente, piei)⁴². Efectivul anual de bovine al Moldovei la nivelul secolului al XVIII-lea este estimat la cca. 300.000 - 400.000 de capete, apreciindu-se, totodată, marile disponibilități la export: în jur de 40.000 - 60.000 de capete pe an⁴³.

Cercetări interesante efectuate de Constantin Cihodaru și Gh. Pungă au dovedit existența pe teritoriul Moldovei a unei rețele de ferme zootehnice în timpul domniei lui Alexandru Lăpușneanu⁴⁴.

Un cuprinzător document statistic privind efectivele de bovine și cabaline de la sfârșitul secolului al XVIII-lea a publicat, cu zece ani în urmă, Constantin Șerban⁴⁵. Este vorba de un recensământ amănunțit al animalelor de tracțiune.

De o atenție specială a avut parte economia agricolă a fostului ținut al Sucevei⁴⁶. În dorința de a conferi consistență sporită cercetărilor, s-a procedat mai întâi la reconstituirea peisajului vegetal al zonei, apelându-se la izvoarele cartografice de epocă⁴⁷. Investigațiile de geografie istorică s-au dovedit indispensabile pentru aprecierea influenței factorilor naturali asupra vieții economice. Paralel, s-au avut în vedere elementele de demografie istorică, analizate în strânsă legătură cu evoluția habitatului pe spații geografice bine individualizate. Schițarea chiar și parțială a cadrului natural, demografic și de locuire asigură, desigur, un fundament solid pentru cunoașterea ocupațiilor agricole. Acest nivel al cercetării îl constatăm în special pentru valea Moldovei și bazinul Șomuzului Mare⁴⁸.

O direcție fertilă a medievisticii noastre, concretizată într-o bogată și densă producție istoriografică, a reprezentat-o economia orășenească. Se știe, însă, că în acest domeniu preocupările istoricilor s-au axat, multă vreme, pe meșteșuguri și comerț, ocupațiile agricole trezind mai puțin interes. Luarea în discuție a economiei orășenești fără o tratare corespunzătoare a ocupațiilor agricole a generat, desigur, o imagine incompletă și oarecum deformată privitoare la realitățile vieții urbane. Deficiența putea fi înlăturată prin investigarea aprofundată a tuturor componentelor vieții economice. Potrivit unor studii mai noi, reiese că pe tot

parcursul orânduirii feudale populația orașelor a practicat cultura plantelor și creșterea animalelor concomitent cu meșteșugurile și comerțul⁴⁹. S-a dovedit că suprafețe apreciabile din hotarele orașelor erau destinate pășunilor și fânașurilor⁵⁰.

Gospodăriile din vatră dispuneau de grajduri, iar pământul din hotar era împânzit cu odăi, colibe, stâne și mutări⁵¹. De aici se desprinde ideea practicării curente a creșterii vitelor de către marea masă a locuitorilor. În același timp, exista în cadrul economiei animaliere și o direcție comercială, destul de pronunțată, pusă în evidență de creșterea unui mare număr de vite de negoț⁵². Bogăția de animale și produse animaliere a impulsionat dezvoltarea meșteșugurilor alimentare și a celor în legătură cu prelucrarea pieilor⁵³. S-a acordat atenție, deși nu în suficientă măsură, și economiei satelor din ocoalele cetăților și curților domnești⁵⁴.

Deși gospodăria feudală și țărănească a reținut atenția istoricilor și cu alte prilejuri în studii speciale⁵⁵ sau în lucrări cu tematică mai largă⁵⁶, se poate spune că problematica este încă departe de a fi studiată mulțumitor. Lipsa acută a condicilor de venituri și cheltuieli, a foilor de zestre - izvoare statistice de primă mână - va constitui și în viitor un serios impediment în calea obținerii unor rezultate concludente.

Pentru a suplini parțial penuria de izvoare statistice s-a avut în vedere punerea în circuitul științific, într-o mai mare măsură, a prețioaselor informații furnizate de călătorii străini și de cronicari. S-a observat astfel că relațiile de călătorie⁵⁷ și cronicile⁵⁸, deși nu prezintă consistența și veridicitatea sâmbor catastifelor și diatelor contribuie totuși, într-o bună măsură, la aprofundarea aspectelor de fond ale economiei medievale. Fini observatori ai realităților vremii, atât cronicarii, cât și călătorii străini ne oferă detalii semnificative, care, în multe cazuri, scapă rigurozității actelor de cancelarie. Sporul de informații obținut prin studii speciale a contribuit la înțelegerea mai exactă a structurii economiei agricole. Astfel, P.P. Panaitescu afirma că până în secolul al XIX-lea creșterea vitelor a fost ocupația principală a poporului nostru și abia începând cu acest secol cultivarea plantelor a întrecut sectorul zootehnic⁵⁹. Făcând această constatare de principiu, P.P. Panaitescu vedea în creșterea vitelor o ocupație sedentară în legătură nemijlocită cu pășunile, poienile și fânașurile din hotarul așezărilor⁶⁰.

Fenomenul transumanței este considerat drept o realitate permanentă a economiei românești, fiind determinat de cauze naturale⁶¹. Același autor, raportând însă păstoritul transhumant la ansamblul economiei zootehnice, constata că el deținea o pondere relativ mică și se referea la animale, în speță la oi, și nu la oameni, care dispuneau de așezări stabile în vetrele satelor de baștină. P.P. Panaitescu nu a făcut totuși distincția ce se impunea între diferitele zone geografice ale țării, unde, prin natura împrejurărilor, păstoritul a putut căpăta fizionomii specifice.

În ultima vreme s-a admis că transumanța era practică nu numai de păștorii ardeleni, ci și de cei moldoveni din zonele montane. O asemenea părere a fost avansată, în mod argumentat, de către geograful sucevean Ioan Iosep, într-

un studiu privitor la Câmpulungul Moldovenesc⁶².

Studierea monografică a relațiilor agrare din secolul al XVIII-lea a prilejuit evidențierea importanței deosebite a creșterii animalelor⁶³. Până în secolul al XVIII-lea - afirma V. Mihordea - economia agrară a Moldovei era axată **"pe dezvoltarea întâi a creșterii vitelor și în al doilea rând a culturii cerealelor"**⁶⁴. Argumentarea se verifică și în ce privește renta la muncă, utilizată **"în mare măsură la creșterea vitelor gospodăriei feudale și mai puțin în activitatea pe ogoare"**⁶⁵.

Valorificând unele cercetări mai vechi efectuate în perioada interbelică, Constantin C. Giurescu a înfățișat în deceniile 6-8, într-o concepție originală, ocupațiile agricole⁶⁶. Ținând seama de nivelul tehnic al exploatarei pământului, distinsul istoric socotea că în ansamblul agriculturii românești medievale a prevalat creșterea vitelor⁶⁷. Abia în secolul al XIX-lea, cultura plantelor datorită unor condiții speciale de natură economică, demografică și tehnică a intrat în etapa dezvoltării intensive. Interesantă ni se pare discuția referitoare la rolul economic al pădurii, la tehnicile pastorale de exploatare a vegetației ierboase și fructelor⁶⁸.

Ștefan Olteanu s-a referit, cu câteva prilejuri, la necesitatea studierii unitare a agriculturii medievale⁶⁹. Constatând în această privință existența unor lacune de ordin metodologic, el atrăgea atenția asupra unității organice dintre cultura plantelor și creșterea animalelor⁷⁰. Încercarea unor istorici de a stabili prioritatea uneia sau alteia din cele două ramuri ar constitui o eroare. Studiarea unitară a ocupațiilor agricole - adevăr ce nu mai trebuie demonstrat - presupune, însă, cunoașterea detaliată a elementelor componente și a caracterului lor în anumite perioade istorice, întrucât raportul cantitativ și calitativ dintre cultura plantelor și creșterea animalelor a evoluat neconținut, reflectând transformările înnoitoare pe plan demografic și tehnic. Tocmai în această viziune, abordarea unitară a celor două componente de bază ale agriculturii obligă, considerăm noi, la investigații aprofundate pentru stabilirea cât mai exactă a fizionomiei lăuntrice a fenomenului economic.

În ultimii ani a contribuit din plin la cunoașterea ocupațiilor agricole și arheologia. Datorită cercetărilor de teren întreprinse atât în mediul rural, cât și la orașe, au fost obținute date prețioase care permit lărgirea considerabilă a spectrului de investigare al fenomenelor economiei agricole. Analiza bogatului material arheologic (unelte, coase, furci, foarfece de tuns oile, obiecte de marcat vitele, oase de animale), a așezărilor și locuințelor a permis desprinderea unor concluzii interesante privitoare la sectorul creșterii animalelor⁷¹.

Ocupațiile agricole, în general, și cele pastorale, în special, au format, în mod firesc, o direcție importantă de studiu și pentru istoricii din Republica Moldova. Cercetările întreprinse de medievisti de la Chișinău după cel de-al doilea război mondial au surprins un evantai larg de aspecte, soldându-se, în unele privințe, cu rezultate notabile⁷². Între realizările mai de seamă amintim: zonarea geografică a îndeletnicirilor agricole și prezentarea caracteristicilor esențiale ale economiei zootehnice⁷³.

S-a încercat, de asemenea, să se analizeze corelația dintre cultivarea plantelor și creșterea animalelor la nivelul principalelor unități de relief, cât și a întregului spațiu carpato-nistrean. Autorii perioadei feudale a *Istoriei R.S.S. Moldovenești*: E.S. Grosul, P.V. Sovetov, D.M. Dragnev, N.A. Mohov, P.G. Dimitriev și E.M. Russev au susținut teza predominării creșterii animalelor în ansamblul economiei Principatului. În opoziție cu aceștia, F.A. Grecul a argumentat rolul determinant al cultivării plantelor. Ulterior, el avea să-și nuanțeze poziția, admițând același rol și pentru creșterea vitelor⁷⁴.

Structura economiei agrare a Principatului și ponderea elementelor ei constitutive au fost discutate prin prisma unor indicatori reprezentativi, precum: tipul așezărilor, modul de stăpânire și de folosință al pământului, rentabilitatea economică a ocupației, veniturile gospodăriilor boierești, mănăstirești și țărănești, structura comerțului exterior și a obligațiilor Moldovei față de Imperiul otoman, raportul cantitativ dintre suprafețele de pământ cultivate și cele destinate exploatarea pastorală, specificul creațiilor folclorice ș.a. În cele mai multe cazuri, studiile de specialitate nu se referă decât parțial la acești indicatori. De aceea și concluziile avansate în literatura de specialitate au un caracter unilateral și reflectă, **selectiv**, realitățile economice ale epocii⁷⁵.

Comerțul cu vite și produse animaliere a constituit în întreaga epocă medievală un sector de bază al economiei Moldovei. Prezintă destul de des în preocupările cercetătorilor, această problemă nu a beneficiat până în prezent de un studiu sistematic și aprofundat, ci doar de analize parțiale. Mai bine este cunoscută perioada de trecere de la evul mediu la epoca modernă pentru care există un consistent studiu analitic datorat lui Andrei Oțetea⁷⁶. Explicația principală a nivelului relativ scăzut de cunoaștere a comerțului o găsim în penuria de registre vamale. În condițiile existenței unui număr limitat de documente statistice, informațiile conținute de privilegiile comerciale, corespondența întreținută de domni, boieri și negustori atât pe plan intern, cât și cu diferite centre comerciale străine, cronicile și relațiile de călătorie au fost folosite din plin de istorici.

Dacă prin analiza și coroborarea surselor de informare de care dispunem nu s-a putut ajunge la rezultate optime, în schimb au putut fi desprinse concluzii valoroase în privința structurii calitative a comerțului. Cercetările vizând comerțul au scos în relief marea bogăție de vite și produse animaliere existente în Moldova, competitivitatea acestor mărfuri pe piața internă, dar mai cu seamă pe cea externă⁷⁷.

În ceea ce privește comerțul intern, s-a constatat că nivelul schimburilor a depins de specificul economic al regiunilor țării, de orientarea și evoluția rezervei feudale, precum și de necesitățile bănești ale contribuabililor impuse de politica fiscală excesivă⁷⁸. Lărgirea cadrului de cunoaștere a gospodăriei feudale și țărănești va aduce, cu siguranță, indicii prețioase despre volumul comerțului intern.

Exportul de animale și de produse animaliere, deși nu a fost abordat încă în spirit unitar la nivelul epocii medievale este, totuși, bine reprezentat în scrisul

istoric⁷⁹. În baza izvoarelor de epocă, s-a precizat că bovinele, ovi-caprinele, cabalinele și porcinele erau articolele care ocupau locul central la export. Din comercializarea lor rezultau disponibilități mari de numerar într-o vreme când țara era lipsită de un sistem monetar propriu. O atenție aparte s-a acordat relațiilor comerciale cu Transilvania - principalul client al vitelor din Moldova până la instaurarea dominației economice otomane⁸⁰. Studii cu caracter general au fost întreprinse apoi pentru comerțul Moldovei cu: Polonia⁸¹, Rusia⁸², țările balcanice⁸³, Imperiul otoman⁸⁴, Imperiul habsburgic⁸⁵, Anglia⁸⁶. Procedându-se la stabilirea amplorii participării diversilor întreprinzători pe piața externă, s-a subliniat rolul deosebit al domnilor considerați a fi cei mai mari negustori de vite⁸⁷. Dintre multiplele modalități de realizare a comerțului cu vite s-a insistat mai mult asupra iarmaroacelor⁸⁸.

Cercetarea dărilor pe vite și produse animaliere a creat posibilitatea cunoașterii mai aprofundate a unor aspecte particulare ale vieții economice. S-a remarcat, pe bună dreptate, importanța acestor categorii de obligații fiscale în ansamblul veniturilor domniei. Numărul restrâns al izvoarelor și imprecizia terminologiei au îngreuiat cunoașterea temeinică a fiscalității. Preocuparea istoricilor de a stabili modalitățile de impunere și percepere ale dărilor și de împlinire a obligațiilor în muncă cu vitele mari urmăresc, desigur, pe lângă considerente de natură strict fiscală și desprinderea de concluzii în legătură cu efectivele de animale existente în gospodăriile boierești, mănăstirești și țărănești. Deoarece boierii și mănăstirile au beneficiat de privilegii fiscale, a fost anevoie pentru istorici, în lipsa sărilor și condicilor, să facă aprecieri riguroase cu privire la numărul de animale ce se creșteau în diverse tipuri de gospodării. Câteva contribuții științifice au analizat global principalele obligații fiscale⁸⁹. Au existat, de asemenea, preocupări și pentru studii de analiză amănunțită, ca în cazul dărilor pe cai⁹⁰, pe vitele cornute mari și mici⁹¹, pe porci⁹². Nu s-au neglijat nici obligațiile în muncă cu vitele mari⁹³ și diverse amenzi și taxe, plătite, în mod obișnuit, în vite⁹⁴.

Un capitol distinct în activitatea istoriografică l-au reprezentat obligațiile țărănimii dependente față de stăpâni⁹⁵. Dijma din fân, din animalele mici și din produsele animaliere, prestațiile la cositul, adunatul și transportul fânului pe rezerva feudală, s-au numărat printre formele de bază ale realizării rentei feudale. Începând de la jumătatea secolului al XVIII-lea, în urma creșterii rezervei destinate culturii plantelor, obligațiile în muncă cu animalele de tracțiune au sporit continuu.

În ultimele decenii, pentru a se conferi mai multă consistență investigațiilor referitoare la istoria economiei agrare, s-a înfiripat o anume colaborare între diversele categorii de cercetători ai istoriei agrare. Spiritul abordării inter și multidisciplinare este promovat și susținut mai ales cu prilejul dezbaterilor prilejuite de simpozioanele de istorie și retrologie agrară a României, al căror mentor este distinsul cercetător Eugen Mewes. S-a insistat, deseori, la aceste extrem de utile reuniuni științifice asupra unei noi metodologii științifice specifice istoriei agrare, urmărindu-se o acțiune concertată în cercetările întreprinse. Materializarea acestui

imperativ științific a adus, deja, reale servicii procesului de adâncire a cunoașterii ocupațiilor agricole. Cele 15 ediții ale **Simpozionului de Istorie și retrologie agrară a României** au contribuit la clarificarea unor aspecte de fond ale problematicii. S-a evidențiat faptul că pentru a se ajunge la elaborarea unei istorii a agriculturii sunt necesare mai întâi studii analitice riguroase. Dat fiind stadiul descurajător în care se află studiile analitice privitoare la anumite localități, microzone și zone, cunoașterea aprofundată a realităților la nivelul întregului areal geografic este încă o problemă de viitor. O istorie a agriculturii circumscrisă provinciilor istorice românești, și cu atât mai mult întregului spațiu de locuire a poporului român, nu poate fi întocmită în prezent, pretențiile de acest gen fiind fără îndoială utopice⁹⁶.

Pentru elaborarea unor sinteze sunt necesare bogate cunoștințe de ordin tehnic, care, de cele mai multe ori, lipsesc istoricilor. Pe de altă parte, terminologia de specialitate și ansamblul problemelor de conținut sunt familiare agronomilor. Din păcate, acestora le lipsește metodologia cercetării istorice. În vederea cunoașterii temeinice a sistemelor de agricultură și a tehnicii agricole se impune, prin urmare, o coordonare a eforturilor diferitelor categorii de cercetători. O sinteză asupra istoriei agriculturii românești e posibilă numai printr-o muncă științifică interdisciplinară care să opereze cu un limbaj științific și o terminologie adecvate⁹⁷. Pentru ca cercetările să aibă un caracter complex, ele trebuie să vizeze, potrivit specialiștilor, dinamica unui număr de cel puțin șapte sisteme de interacțiune: economic, sociologic, tehnic, geografic, biologic, politic și juridic⁹⁸. În ultima perioadă, acei cercetători care abordează diferite aspecte ale istoriei agrare sunt cunoscuți în literatura de specialitate sub numele de "istorici agrari". Având fiecare o pregătire științifică distinctă (istorică, agronomică, economică, sociologică, geografică, etnografică, folclorică, lingvistică), ei se străduiesc să-și armonizeze metodologiile de lucru și să adopte un limbaj de specialitate acceptat prin consens. Menirea studiilor "istoricilor agrari" este atât științifică **cât și aplicativă**. Prin urmare, ele trebuie să evidențieze realitățile epocii și experiența acumulată de înaintași.

Considerațiile noastre asupra istoriografiei moderne și contemporane românești referitoare la creșterea animalelor în Moldova medievală au vizat, în mod firesc, aspecte generale. S-au avut în vedere numai studiile elaborate din perspectivă istorică, rezultatele în același domeniu ale etnografilor, geografilor, economiștilor, agronomilor, lingviștilor și folcloriștilor fiind prezentate cu alt prilej⁹⁹. În principal, s-a urmărit stabilirea etapelor și mijloacelor de cercetare ale problematicii. Concluzia esențială ce se degajă din analiza istoriografiei românești este aceea că zootehnia a jucat un rol predominant în ansamblul economiei agrare. Făcând această remarcă trebuie precizat că, în timp ce unii cercetători au ajuns la această concluzie prin investigații complexe, alții au luat în considerație doar unele aspecte nesemnificative. Cercetarea economiei zootehnice nu a fost înfăptuită unitar, iar factorului geografic nu i s-a acordat atenția cuvenită. Unii

cercetători au avansat idei generale, în timp ce investigațiile lor se refereau doar la o anumită zonă geografică. Vechile așezări sătești, gospodăriile senioriale și țărănești, au fost studiate prea puțin până acum. Or se știe, componentele de bază ale gospodăriei oferă indicii prețioase asupra ocupațiilor locuitorilor. Abia în ultima perioadă, istoricii au făcut o legătură mai strânsă între tipurile de așezări și ocupațiile locuitorilor din diferite zone ale țării.

O altă constatare se referă la terminologie, care nu este utilizată întotdeauna corect. Unii istorici operează încă cu noțiunea de agricultură pentru a defini cultura plantelor, deși, în mod firesc, agricultura cuprinde atât cultura plantelor, cât și creșterea animalelor¹⁰⁰. Acest aspect, la prima vedere formal, nu ar prezenta importanță, dacă în istoriografia noastră nu s-ar fi manifestat, timp îndelungat, tendința de a se opune cultivarea plantelor creșterii animalelor. De fapt, cultura plantelor și creșterea animalelor formează o unitate organică, raportul lor cantitativ și calitativ fiind o rezultată a interacțiunii dintre nivelul tehnic al producției, fizionomia cadrului natural, densitatea demografică etc. Insuficient a fost abordată până în prezent problematica direcției comerciale a economiei zootehnice, care ar putea contribui la elucidarea unor aspecte la nivel microzonal sau a întregului principat Moldova.

Caracterul complex al îndeletnicirilor agrare, precum și dificultatea abordării acestora în spirit interdisciplinar au constituit impedimente esențiale care au întârziat elaborarea unei monografii cuprinzătoare despre creșterea animalelor în Moldova medievală.

NOTE

1. Pentru evoluția cercetărilor în domeniu vezi: Paul Cernovodeanu, Constantin Rezachevici, *Înfăptuiri și priorități în medievistica românească*, în *RdI*, 33 (1980), nr.7-8, pp. 1281-1376; Mihai Lazăr, *Din istoriografia românească privind creșterea animalelor în Moldova în epoca medievală*, în *C.A.M. - Iași*, 2/1979, pp. 145-148; Idem, *Creșterea animalelor în Moldova medievală în viziunea geografilor, etnografilor, sociologilor și filologilor*, în *Suceava*, tom. XIII-XIV/1986-1987, pp. 161-170; Idem, *Păstoritul în economia Moldovei medievale. Câteva repere bibliografice*, în "Studii și comunicări științifice" (Științe umaniste), Bacău, 1987, pp. 89-94.

2. Barbu P. Hașdeu, *Originile agriculturii la români*, în "Columna lui Traian", V (1874), pp. 49-53; Idem, *Originile viniculturii la români*, în "Columna lui Traian", V, (1874), pp. 89-95; Idem, *Originile păstoririi la români. Elemente dacice. Studiu de filologie comparată*, în "Columna lui Traian" V (1874), pp. 101-107, 124, 156, 173-177, 234-235.

3. A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, vol.II, Iași, 1896, pp. 65-68; Idem, *Studii economice*, Craiova, 1882; Idem, *Starea economică a țărilor române în epoca fanariotă*, în "Arhiva Societății științifice și literare din Iași", I (1889), nr. 1, pp. 32-50.

4. A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ediție citată, vol.II, pp. 65-67; B.P. Hașdeu, *Originile agriculturii la români*, în loc. cit., pp. 50-51.

5. A.D. Xenopol, *Istoria românilor din Dacia Traiană*, ediție citată, vol.II, p. 68.

6. Radu Rosetti, *Pământul, sătenii și stăpânii în Moldova*, vol. I, București, 1907, pp. 127-128 și 221, "Plugăria se făcea prea puțină, fiecare ara numai spre a strânge proviziunile neapărat trebuitoare pentru hrana lui" (*Ibidem*, p. 128). Adunând o parte din fondul de documente referitoare

la braniștea de la Bohotin, Radu Rosetti a întocmit un cuprinzător studiu despre istoricul ei. Deși a avut la dispoziție o bogată și variată informație, autorul a analizat-o doar parțial, fiind interesat în special de evoluția proprietății pe teritoriul braniștei și doar tangențial de ocupațiile economice (Idem, *Cronica Bohotinului*, în *AARMSI*, seria a II-a, tom. XVIII (1905-1906), București, 1906, pp. 153-324).

7. Ștefan Meteș, *Păstori ardeleni în Principatele Române*, Arad, 1925.

8. Andrei Veress, *Păstoritul ardelenilor în Moldova și Țara Românească (până la 1821)*, în *AARMSI*, seria a III-a, tom. VII, 1927, m. 6.

9. Ștefan Meteș avea să-și dezvolte considerațiile sale despre păstorit cu informații mult mai bogate în lucrarea: *Emigrări românești din Transilvania în secolele XIII-XX*, București, 1971. Pentru problematica păstoritului vezi și: P. Cancel, *Păstoritul la poporul român: precizări etnografico-istorice, cu prilejul apariției studiului d-lui O. Densușianu: Păstoritul la popoarele romanice*, în "Convorbiri literare", nr.9 (1913); Ion Nistor, *Emigrările de peste munți*, în *AARMSI*, seria a II-a, tom XXXVII (1914-1915), pp. 815-865; Idem, *Bejenari ardeleni în Bucovina*, în "Codrul Cosminului", II-III (1925-1926), pp. 443-535.

10. Nicolae Iorga, *Istoria poporului românesc*, vol. I-IV, ediția a doua, București, 1925-1929; Idem, *Istoria românilor în chipuri și icoane*, Craiova, 1921; Idem, *Istoria românilor prin călători*, vol. I-IV, București, 1928-1929; Idem, *Istoria românilor*, vol. III-VII, București, 1937-1938 ș.a.

11. Idem, *Constatări istorice cu privire la viața agrară a românilor*, București, 1908; Idem, *Developpement de la question rurale en Roumanie jusqu'a la reforme agraire*, București, 1929; Idem, *Vrancea și vrâncenii*, București, 1921; Idem, *Le caractere comun des institutions de sud-est de l'Europe* Paris, 1929 ș.a.

12. Hurmuzachi (colecția), vol. X, ediția N. Iorga, București, 1897 (prefața de N. Iorga); N. Iorga, *Relațiile comerciale ale țărilor noastre cu Lembergul*, București, 1900; Idem, *Negoțurile și meșteșugurile în trecutul românesc*, București, 1906; Idem, *Câteva știri despre comerțul nostru în veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1915; Idem, *Polonais et Roumains. Relations politiques, economiques et culturelles*, București, 1921.

13. N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, ediție citată, vol. I, p. 201.

14. *Ibidem*, p. 204; vol. IV, p. 116.

15. *Ibidem*. Ideea preponderenței culturii plantelor în ansamblul economiei agricole, oarecum singulară în contextul istoriografiei românești interbelice, avea să cunoască o serie de nuanțări în lucrarea *Istoria românilor prin călători*, unde se afirmă că grânele nu se exportau întrucât "agricultura era mărginită la nevoile țării", în timp ce animalele se creșteau și se comercializau din belșug datorită existenței unor condiții excelente (*op. cit.*, vol. I, București, 1929, p. 129 și passim).

16. "Astfel deci, prin cunoașterea adevăratei stări a poporului și a țării, cade prejudecata istorică despre veșnicile și fără țel provocatoare de confuzii, ale păstorilor din care s-ar fi alcătuit în mod exclusiv neamul românesc în evul mediu. Păstorii români erau numai o parte din numerosul neam..." (N. Iorga, *Istoria poporului românesc*, vol. I, pp. 204-205).

17. Constantin C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. I-III, București, 1935-1937-1942.

18. N. Lăbușcă, *Despre cuniță*, Iași, 1925; I. Vlădescu, *Despre dări și impozite*, București, 1925; Ilie Minea, *Reforma lui Constantin vodă Mavrocordat*, Iași, 1927; I.C. Filitti, *Despre reforma financiară a lui Constantin Mavrocordat*, București, 1928; Idem, *Considerații generale despre vechea organizare fiscală a Principatelor Române până la Regulamentul Organic*, București, 1935; Virgil Pântea, *Impozite, taxe și amenzi moldovenești până la 1504*, în *CI*, X-XII (1936), nr. 2, pp. 216-224 și XIII-XVI (1940), pp. 134-161; C.A. Stoide, *Despre sulgiu și ialoviță*, în volumul omagial *În memoria lui Constantin Giurescu*, București, 1944, pp. 493-502; Constantin C. Giurescu, *op. cit.*, vol. II, partea a II-a, pp. 564-573; vol. III, partea I, pp. 146-147 și 214-269 și partea a II-a, pp. 460 și 633-708.

19. La reliefarea diverselor aspecte ale comerțului cu vite pe piața internă și-au adus contribuția mai multe categorii de specialiști. Vezi în acest sens: Ion Nistor, *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16 Jahrhunderts*, Cernăuți, 1912; D.Z. Furnică, *Din istoria comerțului la români*, București, 1908; N.A. Bogdan, *Din trecutul comerțului moldovenesc*, Iași 1925; Gheron Netta, *Bîlciriile în comerțul nostru*, București, 1939; Nicolae Iorga, *Istoria comerțului românesc*, vol. I-II, București, 1925;

Gh. Zane, *Economia de schimb în Principatele Române*, București, 1930; I. Holban, *Contribuție la istoria comerțului românesc în secolul al XVIII-lea*, în "Economia românească", 1942, nr. 4-5.

20. I. Nistor, *Die auswärtigen Handelsbeziehungen der Moldau im XIV, XV und XVI Jahrhundert*, Gotha, 1911; Gh. Duzinchievici, *Contribuții la legăturile comerciale româno-polone în sec. al XVIII-lea*, în *RI*, XXI (1935), nr. 7-9; Alex. Doboși, *Relațiile comerciale ale Principatelor Române cu Veneția*, Cluj, 1936.

21. Radu Rosetti, *Pământul, sătenii și stăpânii în Moldova*, I, București, 1907; Idem, *Despre originea și transformările clasei stăpânitoare din Moldova*, în *AARMSI*, seria a II-a, tom XXIX (1906-1907), București, 1907, pp. 145-212; Idem, *Cum se căutau moșiile în Moldova la începutul veacului al XIX-lea. I. Condica de răfuială a hatmanului Răducanu Roset cu vechilii pe anii 1798-1812*, în *AARMSI*, seria II, tom. XXXI (1908-1909), București, 1909, pp. 217-351; Nicolae Iorga, *O gospodărie moldovenească la 1777, după socotelile cronicarului Ioniță Canta*, București, 1928; I.C. Filitti, *Proprietatea solului în Principatele Române până la 1864*, București, 1935; N.A. Bogdan, *Imașul târgului Iașilor*, în "Ioan Neculce", 1924, fasc. 4, pp. 46-80; Gh. Ghibănescu, *Cheltuielile casei Roznovanului pe jumătate de an (aprilie-octombrie). Sama de cheltuiala casii de la 1803 aprilie 1 până la 1804 martie 31*, în "Ioan Neculce", 1931, fasc. 9, pp. 239-262.

22. În general, vechea noastră istoriografie a acordat mai multă atenție publicării izvoarelor economice decât analizei lor sistematice. Editarea sămilor mănăstirești din anul 1742 de către Ioan Bogdan, valoroasele colecții de documente publicate de Theodor Codrescu, Nicolae Iorga, Mihai Costăchescu, Gheorghe Ghibănescu, Ion Antonovici, Aurel Sava, Teodor Bălan, Andrei Veress, numărul impresionant de documente externe publicate în colecția Hurmuzachi sunt un indiciu în acest sens.

23. Vezi și: Ștefan Olteanu, *Sensul și semnificația îndeletnicirilor agrare în trecutul poporului român*, în "Terra Nostra". III (1973), p. 61.

24. C. Cihodaru, *Braniștile și problema apariției rezervei senioriale în Moldova*, în *AȘUI*, serie nouă, istorie, III (1957), fasc. 1-2, pp. 30-51; Valeria Costăchel, P.P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec.XIV-XVII)*, București, 1957, pp. 15-76 și 211-318; Valeria Costăchel, *Unele considerații privind rezerva seniorială în Țara Românească și Moldova în sec.XV*, în *Analele Universității București, istorie*, X (1961), nr. 20, pp. 25-36; Pavel Blaj, Ioan Iosep, *Contribuții la cunoașterea braniștilor din Bucovina*, în *Suceava*, vol. XVII-XVIII/1990-1991-1992, pp. 90-104.

25. Pavel Blaj, Ioan Iosep, *Contribuții la cunoașterea braniștilor în Bucovina*, în *loc. cit.*, pp. 30-34 și 50. În cazul de față, noțiunea de agricultură are sensul de cultivarea plantelor.

26. *Ibidem*, pp. 41-42.

27. C. Cihodaru, *Satele din regiunea Hangu-Bicaz în secolele XIV-XIX*, în *AȘUI*, serie nouă, istorie, XII (1966), pp. 1-36 și XIII (1969), pp. 1-47.

28. Pavel Blaj, Ioan Iosep, *Contribuții la cunoașterea braniștilor din Bucovina*, în *loc. cit.*, pp. 90-104.

29. Valeria Costăchel, *Unele considerații privind rezerva seniorială în Țara Românească și Moldova în sec.XV*, în *loc. cit.*, pp. 25-36.

30. *Ibidem*, p. 33.

31. Idem, *Despre problema obștilor agrare în Țara Românească și Moldova în secolele XIV-XV*, în *SMIM*, II (1951), nr. 1, pp. 91-108; C. Cihodaru, *Contribuții la cunoașterea obștii țărănești în Moldova*, în *S.C.S.- Iași, istorie*, VII (1956), fasc. 1, pp. 1-34; Valeria Costăchel, P.P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, Editura științifică, 1957, pp. 79-108; C. Cihodaru, *Note și discuții pe marginea volumului "Viața feudală"*, recenzie, în *S.C.S.- Iași, istorie*, IX (1958), fasc. 1-2, pp. 163-177; P.P. Panaitescu, *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova - epoca feudală*, Ed.Academiei, București, 1964.

32. C. Cihodaru, *Forme de proprietate feudală în Moldova*, în *S.C.S. - Iași, seria III (științe sociale)*, VI (1955), fasc. 3-4, pp. 1-30; Idem, *Câteva constatări în legătură cu proprietatea feudală și situația țărănimii din Moldova în a doua jumătate a sec. al XV-lea*, în *S.C.S. - Iași, istorie*, XII (1961), fasc. 1, pp. 31-66.

33. Gh. Platon, *Cu privire la evoluția rezervei feudale în Moldova de la sfârșitul sec. al XVII-lea până la legea rurală din 1864*, în SAI, V (1963), pp. 201-243; Idem, *Domeniul feudal în Moldova în preajma revoluției de la 1848*, Iași, Junimea, 1975; Idem, *Geneza revoluției române de la 1848*, Iași, Editura Junimea, 1980, pp. 33-54; 114-212; Gh. Platon, Florin Platon, *Boierimea din Moldova în secolul al XIX-lea*, București, 1995, passim.

34. C. Turcu, *Cele mai vechi statistici moldovenești*, în S.C.S., istorie, Iași, VII (1956), fasc. 2, pp. 57-88; M. Grosu, *Valoarea documentară a condiciilor de socoteli*, în SRdI, 23 (1970), nr. 1, pp. 43-54; Fl. Constantiniu, *Izvoarele privind relațiile agrare din Țara Românească în secolul al XVIII-lea*, în RA, nr. 4, 1971.

35. N. Corivan, I. Grămadă, *Despre gospodăria feudală din Moldova în prima jumătate a sec. al XVIII-lea*, în SMIM, V (1962), pp. 257-279.

36. *Ibidem*, p. 269.

37. Corneliu Istrati, *Despre gospodăria moșierească din zona de munte a Moldovei la mijlocul sec. al XIX-lea*, în AIIAI, VII (1971), pp. 245-260; Idem, *Despre diferențierea țăranimii clăcașe din regiunea de munte a Moldovei la sfârșitul sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea*, în S.C.S. - Iași, istorie, XII (1961), fasc. 1, pp. 117-132; Idem, *Relațiile dintre țărani și stăpânii moșilor în regiunea de munte a Moldovei în perioada de destrămare a feudalismului și apariție a relațiilor capitaliste*, rezumatul tezei de doctorat, Iași, 1979.

38. Idem, *Despre gospodăria moșierească din zona de munte a Moldovei la mijlocul sec. al XIX-lea*, pp. 248-249.

39. Idem, *Aspecte ale agriculturii într-o gospodărie boierească din Moldova la mijlocul secolului al XVIII-lea*, în C.A.M., Iași, 5 (1972), nr. 1, pp. 123-132; Dimitrie Cantemir despre agricultura Moldovei, în C.A.M. - Iași, 6 (1973), nr. 4, pp. 143-148.

40. Gh. Sibechi, *Contribuții privitoare la unele aspecte economice din ocoalele domnești ale Moldovei în secolele XV-XVII*, în "Studii și comunicări - revista Muzeului județean de istorie și etnografie Vrancea", Focșani, 1979, pp. 45-59; Idem, *Preocupări pentru introducerea culturilor mai productive în Moldova în secolele XVII-XVIII*, în C.A.M., Iași, nr. 2 (62), 1982, pp. 153-156; Idem, *Câteva știri despre cultura leguminoaselor pentru boabe și a legumelor în Moldova, în secolul al XVIII-lea*, în C.A.M., Iași, nr. 4, 1981, pp. 141-144.

41. Idem, *Știri despre creșterea bovinelor în Moldova în secolul al XVIII-lea*, în C.A.M., Iași, nr. 1, 1982, pp. 145-149; Idem, *Câteva aspecte din creșterea cabalinelor în Moldova în secolul al XVIII-lea*, în C.A.M., Iași, nr. 4/1983, p. 151-155; Idem, *Note despre creșterea ovinelor în Moldova în secolul al XVIII-lea*, în C.A.M., Iași, nr. 2/1984, pp. 149-152.

42. Gh. Sibechi, *Știri despre creșterea bovinelor în Moldova în secolul al XVIII-lea*, în loc. cit., p. 149.

43. *Ibidem*.

44. C. Cihodaru, **recenzie** la volumul Valeriei Costăchel, P.P. Panaitescu, A. Cazacu, *op. cit.*, în S.C.S. - Iași, istorie, an VIII, 1957, fasc. 1, pp. 253-254; Gh. Pungă, *O scutărie domnească din vremea lui Alex. Lăpușneanu*, în AȘUI, serie nouă, istorie, tom XXX/1984, pp. 43-48; Idem, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*, Iași, 1994, pp. 57-97.

45. C. Șerban, *Un document inedit privind recensământul bovinelor și cabalinelor din Moldova (secolul XVIII)*, în C.A.M., Iași, nr. 3/1986, pp. 153-156.

46. T. Bălan, *Din istoricul Câmpulungului Moldovenesc*, București, 1960; Octav Monoranu, Emil I. Emandi, *Aspecte ale economiei agricole medievale în așezările din podișul Sucevei (secolele XIV-XVI)*, în Suceava, VI-VII (1979-1980), pp. 77-98; Emil I. Emandi, *Aspecte demoeconomice privind zona de nord a Moldovei (din secolul IX până în prima jumătate a secolului XIV) în lumina cercetărilor istorice, arheologice, paleobotanice și antro-po-geografice*, în Suceava, VIII (1981), pp. 199-242; Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *Habitatul medieval rural din Valea Moldovei și din bazinul Șomuzului Mare (secolele XI-XVII)*, București, Ed. Academiei, 1982; Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, Octav Monoranu, *Cercetări arheologice privind habitatul medieval rural din bazinul superior al Șomuzului Mare și al Moldovei (secolele XIV-XVII)*, Suceava, 1982.

47. Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *op. cit.*, pp. 24-32 și 49-67.
48. *Ibidem*, pp. 68-78. Vezi, de asemenea, pentru realitățile de la nivelul întregii Moldove din prima jumătate a sec. al XIX-lea: Ecaterina Negruți, *Economia agrară și dezvoltarea demografică a Moldovei în prima jumătate a sec. al XIX-lea*, în C.A.M. - Iași, 1980, nr. 3, pp. 132-133.
49. Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *Iași vechilor zidiri, până la 1821*, Iași, Ed. Junimea, 1974, p. 34; Mircea D. Matei, *Observații în legătură cu raporturile economice dintre orașele medievale și satele situate în împrejurimile acestora (Realități din Țara Românească și Moldova, în SCIVA, 39 (1978), nr. 3, p. 367; C. Cihodaru, Gh. Platon (redactori responsabili), Istoria orașului Iași, vol. I, Iași, Ed. Junimea, 1980, pp. 67-71, 95-96, 102, 146-149; 421, 441-442; Eugenia Neamțu, Vasile Neamțu, Stela Cheptea, *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII*, Iași, Ed. Junimea, 1980, pp. 39, 43-44, 75; Gh. Pungă, *Contribuții documentare privind evoluția târgului Ștefănești (sec. XV-XVII)*, în AIIAI, XV (1979), p. 283; Idem, *Noi contribuții la istoria târgului Ștefănești (sec. XVIII - mijlocul sec. XIX)*, în AIIAI, XVII (1980), pp. 321-344; Paul Păltănea, *Știri despre economia orașului Galați în sec. al XV-lea și al XVI-lea*, în *Danubius*, 5 (1971), pp. 101-114; Idem, *Informații privind comerțul orașului Galați în sec. al XVI-lea*, în AIIAI, 9 (1972), pp. 145-157; Mircea D. Matei, *Civilizație urbană medievală românească. Contribuții (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)*, București, 1989, passim; Ioan Caproșu, *Vechea catedrală mitropolitană din Suceava*, Iași, 1980, pp. 7-23.*
50. C. Cihodaru, Gh. Platon (coordonatori), *op. cit.*, pp. 423-424.
51. *Ibidem*, pp. 67, 148-149, 165-171, 195 și 421.
52. *Ibidem*, pp. 150, 353 și 394; Andrei Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional*, București, Ed. Academiei, 1977, pp. 39-48.
53. C. Cihodaru și Gh. Platon, *op. cit.*, pp. 112, 117-119, 120-122 și 127; Vasile Neamțu, *Comerțul cu piei și prelucrarea lor în Moldova în sec. XV-XVII. Contribuții la istoria economică a Moldovei*, în S.C.S. - Iași, 2 (1951), fasc. 1-2, pp. 531-549. Eugenia Neamțu, Vasile Neamțu, Stela Cheptea, *op. cit.*, pp. 90-91, 95-96; Ștefan Olteanu și Constantin Șerban, *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în evul mediu*, București, Ed. Academiei, 1969, pp. 31, 33-34, 54-56, 66-67; 79-89, 127, 132, 134-135, 138, 140, 143 și 147, 155, 169-177, 249, 258, 269-270 și 272-273. V. Neamțu, *Contribuții la cunoașterea meșteșugurilor ieșene legate de alimentația populației în sec. XVII*, în AȘUI, XVII (1971), fasc. 2, pp. 222.
54. Gh. Sibechi, *Contribuții privitoare la unele aspecte economice din ocoalele domnești ale Moldovei în secolele XV-XVII*, în "Studii și comunicări", Focșani, 1979, pp. 45-59.
55. Ioan Murariu, *Veniturile și cheltuielile unei familii boierești din Moldova între anii 1782 și 1789*, în "Carpica", VI (1973-1974), pp. 107-113; Idem, *Economia ținutului Bacău în prima jumătate a sec. al XIX-lea*, în "Carpica", XII (1979), pp. 247-251; Dumitru Agache, *Veniturile și cheltuielile mănăstirii Sf. Spiridon din Iași între anii 1771-1823*, în AIIAI, XV (1978), pp. 335-351; Corneliu Istrati, *Aspecte ale agriculturii într-o gospodărie boierească din Moldova*, în C.A.M., Iași, III (1970), nr. 2, pp. 138-147.
56. *Istoria României*, vol. II, București, Editura Academiei, 1962; vol. III, București, Ed. Academiei, 1964, passim; Valeria Costăchel, P.P. Panaitescu, A. Cazacu, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova (sec. XIV-XVII)*, București, Ed. Științifică, 1957; V. Mîhorea, *Relațiile agrare din secolul al XVIII-lea în Moldova*, București, Ed. Academiei, 1968; Sergiu Columbeanu, *Probleme ale economiei agrare în secolul al XVIII-lea și primele decenii ale secolului al XIX-lea în țările române*, în "Studii și materiale economice", vol. I-II, București, 1968, pp. 175-180; Gh. Platon, Fl. Platon, *op. cit.*, passim ș.a.
57. M.M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Economia agrară a Țării Românești și Moldovei descrisă de călători străini (sec. XV-XVII)*, în *SRdI*, 21 (1968), nr. 5, pp. 851-857; Paul Cernovodeanu, *Societatea feudală românească văzută de călători străini (sec. XV-XVIII)*, București, Ed. Academiei, 1973; Mihai Lazăr, *Călători străini despre creșterea animalelor în Moldova în secolele XVI-XVIII*, în *Hierarus - Anuarul Muzeului județean Botoșani I* (1978), pp. 361-372; Dan A. Lăzărescu, *Imaginea României prin călători*, vol. I, București, Editura Sport-Turism, 1985.
58. C. Istrati, *Dimitrie Cantemir despre agricultura Moldovei*, în C.A.M. - Iași, 6 (1973), nr. 4, pp.

143-148; Mihai Lazăr, *Creșterea animalelor în Moldova în secolele XVII-XVIII în viziunea cronicarilor în "Terra Nostra"*, IV (1981), pp. 203-214.

59. P.P. Panaiteșcu, *Producția și viața economică*, în Valeria Costăchel, P.P. Panaiteșcu, A. Cazacu, *op.cit.*, pp. 15-28; Idem, *Introducere la istoria culturii românești*, București, 1969, p. 134.

60. P.P. Panaiteșcu, *Producția și viața economică*, în *op. cit.*, pp. 15-28.

61. Spre deosebire de acest punct de vedere, larg răspândit în istoriografia noastră, în ultimul timp s-a exprimat și opinia potrivit căreia păstoritul transhumant datează dintr-o perioadă mai recentă, având la bază nu cauze naturale, ci de ordin economic (C. Constantinescu-Mircești, *Păstoritul transhumant și implicațiile lui în Transilvania și Țara Românească în secolele XVIII-XIX*, București, Ed. Academiei, 1976; Corneliu Bucur, *Direcții ale demografiei istorice românești: transhumanța pastorală în Rdl*, 31 (1978), nr. 12, pp. 2285-2305).

62. Ioan Iosep, *Un fenomen inedit: transhumanța câmpulungeană*, în *Codrul Cosminului*, (serie nouă), nr. 1 (11), 1995, pp. 285-294.

63. V. Mihoșdea, *Relațiile agrare din secolul al XVIII-lea în Moldova*, passim; Idem, *Maîtres et sol et paysans dans les Principautés Roumaines au XVIII-e siècle*, Bucarest, 1971.

64. V. Mihoșdea, *Relațiile agrare din secolul al XVIII-lea în Moldova*, p. 271.

65. *Ibidem*, p. 274.

66. C.C. Giurescu, *Principatele Române la începutul sec. al XIX-lea*, București, 1957; Idem, *Contribuții la studiul originilor și dezvoltării burgheziei române până la 1848*, București, 1972; C.C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. I-II, București, 1975-1976; C.C. Giurescu, *Istoria pădurii românești*, București, 1976; Idem, *Probleme controversate în istoriografia română*, București, 1977.

67. Constantin C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. I, p. 234; C.C. Giurescu, *Principatele Române la începutul secolului al XIX-lea*, passim.

68. C.C. Giurescu, *Istoria pădurii românești*, passim.

69. Șt. Olteanu, *Aspecte ale dezvoltării agriculturii românești pe teritoriul Moldovei și Țării Românești în sec. XIV-XV*, în "Terra Nostra", 2 (1971), pp. 31-43; Idem, *Sensul și semnificația îndeletnicirilor agrare în trecutul poporului român*, în "Terra Nostra", III (1973), pp. 55-66; Idem, *Societatea românească la cumpăna de milenii (secolele VIII-XI)*, București, Ed. științifică și enciclopedică, 1983.

70. Șt. Olteanu, *Sensul și semnificația îndeletnicirilor agrare în trecutul poporului român*, în *loc. cit.*, pp. 55-66.

71. V. Neamțu, *La technique de la production céréalière en Valachie et en Moldavie jusqu'au XVIII-e siècle*, București, Ed. Academiei, 1975; Dan Gh. Teodor, *Descoperiri arheologice în Moldova referitoare la agricultura din secolele VI-XI e.n.*, în "Terra Nostra", III (1973), pp. 223-232; Șt. Olteanu, *Aspecte ale dezvoltării agriculturii pe teritoriul Moldovei și Țării Românești în sec. X-XIV*, în *loc. cit.*, pp. 31-43; Idem, *Societatea românească la cumpăna de milenii (secolele VIII-XI)*; Eugenia Neamțu, Vasile Neamțu, Stela Chepte, *op. cit.*; Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, *op. cit.*; Mircea D. Matei, Emil I. Emandi, Octav Monoranu, *op. cit.*; Mircea D. Matei, *Civilizație urbană medievală românească. Contribuții (Suceava până la mijlocul secolului al XVI-lea)*, București, 1989, pp. 16-166; Alexandru Artimon, *Rolul comerțului în dezvoltarea urbană a târgurilor din sud-vestul Moldovei în secolele XIV-XVII*, în "Analele Brăilei", serie nouă, an 1, nr. 1/1993, pp. 245-264; Mihai Lazăr, *Comerțul Moldovei cu animale și produse animale (secolele XV-XVIII)*. Unele considerații istoriografice, în vol. *Al XIV-lea simpozion național de istorie și retrologie agrară a României*, Bacău, 23-27 august 1994, pp. 29-30.

72. P.P. Bârnea, *Sels'kie poselenija Moldavii XV-XVII vv*, Kișinev, 1969; D.M. Dragnev, *Sel'skoe hozeajstvo feodal'noi Moldavii (konet XVII - nacealo XIX v)*, Kișinev, 1975, pp. 23-27, 91-104, 106-118, 196-197, 200-202; F.A. Grecul, *Agrarnâie otroșenija v Moldavii v XVI - pervoi polovine XVII vv*, Kișinev, 1961; *Moldavskii feodalizm. Obscee i osobennoe* (otv. redactor P.V. Sovetov), Kișinev, 1991; L.L. Polevoi, *Očerki istoriceskoi geografii Moldavii XIII-XV vv*, Kișinev, 1979; P.V. Sovetov, *Isledovaniia po istorii feodalizma v Moldavii*, I, Kișinev, 1972; Idem, *Obscee i osobennoe v razvitii form moldavskogo feodalizma*, în vol. *Moldavskii feodalizm. Obscee i osobennoe*, Kișinev, 1991, pp. 149-212; Idem,

Razvitie feudalizma i Krest'eane Moldavii (Ocerki istorii renti v XVI - naceale XVII v.), Kișinev, 1980.

73. D.M. Dragnev, *Sel'skoe hozeaistvo feodal'noi Moldavii (koneț XVII - nacealo XIX vv)*, pp. 23-27; L.L. Polevoi; *Ocerki istoriceskoi geografii Moldavii XIII-XV vv*, passim.

74. F.A. Grecul, *op. cit.*; vezi și D.M. Dragnev, *op. cit.*, pp. 23-27.

75. Vezi în acest sens și D.M. Dragnev, *op. cit.*, pp. 196-197; N.A. Mohov, *K voprosu o sootnoșenii zemledeliea i scotovostva v ekonomike Moldavii XIV-XVII vv*, în *Ejegovodnik po agrarnoi istorii Vostocnoi Evropi*, 1960, Kiev, 1962; E.M. Podgradskaia, *Ekonomiceskie sveazi Moldovi so staranami jentral'noi i vostocinoi Evropi v XVI-XVII vv*, Kișinev, Ed. Știința, 1991.

76. Andrei Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional*, pp. 39-48.

77. V. Neamțu, *Comerțul cu piei și prelucrarea lor în Moldova în sec. XV-XVII*, în S.C.S. - Iași, 2 (1951), nr. 1-2, pp. 531-549; N. Corivan, I. Grămadă, *loc. cit.*, pp. 257-279; P.P. Panaiteșcu, *Producția și viața economică*, în *op.cit.*, pp. 15-28; C. Șerban, *Contribuții cu privire la problema pieței interne a Țării Românești și Moldovei în timpul feudalismului dezvoltat (sec. XV-XVIII)*, în *SRdI*, 17 (1964), nr. 1, pp. 27-44; Șt. Olteanu, *Comerțul pe teritoriul Moldovei și Țării Românești în sec. X-XIV*, în *SRdI* 22 (1969), nr. 5, pp. 849-874; Lia Lehr, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a sec. XVI și prima jumătate a sec.XVII*, în *SMIM*, 4 (1960), pp. 273-306; Eadem, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a sec. al XVII-lea*, în *SRdI*, 21 (1968), nr. 1, pp. 29-51; Mircea D. Matei, *Producția și schimbul de mărfuri în faza de cristalizare a vieții urbane medievale în Țara Românească și Moldova (sec. XIII-XIV)*, în *loc. cit.*, pp. 369-377; Paul Păltănea, *Informații privind comerțul orașului Galați în sec. al XVI-lea*, în *AlIAI*, 9 (1972), pp. 145-157; Ioan Murariu, *Veniturile și cheltuielile unei familii boierești din Moldova între 1782 și 1789*, în *loc. cit.*, pp. 107-113; Idem, *Prețurile cu care se vindeau unele mărfuri în Moldova la sfârșitul sec. al XVIII-lea și începutul sec. al XIX-lea*, în "Carpica", Bacău, 7 (1975), pp. 123-148; Idem, *Comerțul intern al Moldovei la sfârșitul sec. al XVIII-lea și primele decenii ale sec. al XIX-lea*. Rezumatul tezei de doctoral, Iași, 1978; D. Agache, *loc.cit.*, pp. 335-351.

78. C. Șerban, *Contribuții cu privire la problema pieței interne a Țării Românești și Moldovei în timpul feudalismului dezvoltat (sec. XV-XVIII)*, pp. 27-44; Lia Lehr, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a sec. XVI și prima jumătate a sec. XVII*, în *loc.cit.*, pp. 273-306; Andrei Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional*, pp. 39-48; Ioan Murariu, *Comerțul intern al Moldovei la sfârșitul sec. al XVIII-lea și primele decenii ale sec. al XIX-lea*, pp. 4-14.

79. Lia Lehr, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a sec. XVI și prima jumătate a sec. XVII*, în *loc. cit.*, pp. 273-306; Eadem, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a sec. al XVII-lea*, în *loc. cit.*, pp. 29-51; Andrei Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional*, pp. 39-48; Șerban Papacostea, *Începuturile politicii comerciale a Țării Românești și Moldovei (sec. XIV-XVI)*, în *SMIM*, X (1983), pp. 9-56.

80. Șt. Pascu, *Relațiile economice dintre Moldova și Transilvania în timpul lui Ștefan cel Mare*, în vol. *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, București, 1956, pp. 203-218; Radu Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (sec. XIV-XVI)*, București, 1965; Idem, *Unitatea economică a Țărilor Române în evul mediu (sec.XIV-XVI)*, în vol. *Unitatea și continuitatea în istoria poporului român*, București, 1968, pp. 135-152; M. Dan și S. Goldemberg, *Bistrița în sec. al XVI-lea și relațiile ei comerciale cu Moldova și Țara Românească*, în *Studia Historica*, Cluj, 1964, fasc. 2, pp. 22-83; Octav Monoranu, Emil I. Emandi, *Unele aspecte ale relațiilor comerciale dintre Bistrița și ținutul Sucevei în evul mediu*, în Suceava, V (1978), pp. 253-268; Ion Toderașcu, *Unitatea românească medievală*, vol. I, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1988, pp. 19-127; Alexandru Gonța, *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XIII-XVII*, București, 1989; Constantin A. Stoide, Ioan Caproșu, *Relațiile economice ale Brașovului cu Moldova de la începutul secolului al XVIII-lea până la 1850*, Chișinău, Editura Universitas, 1992. Lucrările menționate de noi valorifică, cu rezultate remarcabile, un volum impresionant de informații de arhivă.

81. Veniamin Ciobanu, *Aspecte ale relațiilor comerciale dintre Moldova și Polonia din secolul al XVIII-lea*, în *AlIAI*, VIII (1971), pp. 119-144; E.M. Podgradskaia, *Torgovăie zviazii Moldavii so Lvovom v XVI-XVII vekah*, Kișinev, 1968; Eadem, *Ekonomiceskie sveazi Moldovi so staranami jentral'noi i*

Vostocinai Evropî v XVI-XVII vv, Kișinev, Ed. Știința, 1991.

82. Constantin C. Giurescu, *Relații între români și ruși (sec.XV-XIX)*, în *RIR*, 17 (1947), pp. 1-53; A. Constantinescu, *Relațiile comerciale româno-ruse în a doua jumătate a sec. al XVIII-lea*, în "Analele româno-sovietice", istorie, 10 (1956), nr. 3, pp. 85-91; Tr. Ionescu-Nișcov, A. Constantinescu, *Relațiile comerciale româno-ruse în a doua jumătate a sec. al XVII-lea*, în "Analele româno-sovietice", istorie, 10 (1956), nr. 3, pp. 83-96; C. Enea, *Relațiile comerciale româno-ruse la mijlocul sec. al XVII-lea. Privilegiul comercial rus pentru negustorii moldoveni din 1656*, în "Studia Historica", 3 (1958), fasc. 2, pp. 67-82; Al. Vianu, *Cu privire la relațiile comerciale româno-ucrainene și româno-ruse la sfârșitul sec. al XVIII-lea*, în volumul *Studii privind relațiile româno-ruse și româno-sovietice*, București, 1958.

83. Al. Grecu (P.P. Panaitescu), *Relațiile Țării Românești și ale Moldovei cu Raguza (sec. XV-XVIII)*, în *SRdl*, 2 (1949), nr. 4, pp. 105-124.

84. Al. Vianu, *Aplicarea tratatului de la Kuciuk-Kainargi cu privire la Moldova și Țara Românească (1775-1783)*, în *SRdl*, XIII (1960), nr. 5, pp. 71-103; Mustafa A. Mehmet, *O nouă reglementare a raporturilor Moldovei și Țării Românești față de Poartă la 1792 (O carte lege - Kanunname - în limba turcă)*, în *SRdl*, 20 (1967), nr. 4, pp. 691-707; M. Berza, *Turcs. Empire otoman et relations roumano-turques dans l'historiographie moldove des XV-e - XVIII-e siècles*, în *RESEE*, X (1972), nr. 3, pp. 595-627; Mihai Maxim, *Regimul economic al dominației otomane în Moldova și Țara Românească în a doua jumătate a secolului al XVI-lea* în *Rdl*, 32 (1979), nr. 9, pp. 1731-1765.

85. Constantin C. Giurescu, *Les relations économiques austro-roumaines du XV-e au XVIII-e siècle*, în *RRH*, 7 (1968), nr. 5, pp. 743-759; Andrei Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional*, pp. 30-35.

86. Paul Cernovodeanu, *Relațiile economice ale Angliei cu țările române în perioada 1660-1714*, în *SRdl*, 21 (1968), nr. 2, pp. 259-272.

87. Lia Lehr, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a sec. XVI și prima jumătate a sec. XVII*, în loc. cit., pp. 296, 298-299; Gh. Pungă, *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu*, pp. 57-97.

88. *Ibidem*; Ioan Murariu, *Comerțul intern al Moldovei la sfârșitul secolului al XVIII-lea și primele decenii ale sec. al XIX-lea*, pp. 8-10; Andrei Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional*, pp. 84-97; C. Cihodaru, Gh. Platon (coordonatori), *op. cit.*, pp. 353-354.

89. A. Cazacu, *Veniturile Țării și ale domniei*, în Valeria Costăchel, P.P. Panaitescu, A. Cazacu, *op. cit.*, pp. 355-392; N. Corivan, *Contribuții la obligațiile țăranilor din Moldova în prima jumătate a sec. al XVIII-lea*, în S.C.S. Iași, istorie, 8 (1957), nr. 1, pp. 63-85; P.P. Panaitescu, *Tezaurul domnesc. Contribuții la studiul finanțelor feudale în Țara Românească și Moldova*, în *SRdl*, 16 (1961), nr. 1, pp. 49-85; N. Corivan, I. Grămadă, loc. cit., pp. 257-279; D. Mioc, *Les assemblées d'états et la fiscalité en Valachie et en Moldavie (XV-e - XVII-e siècles)*, în *RRH*, 5 (1966), nr. 2, pp. 197-233; Ariadna Camariano-Cioran, *Măsurile fiscale și administrative în Moldova (1753-1754)*, în *SMIM*, V, 1962, pp. 505-528; Al. Constantinescu, *Dările în secolele XIV-XV în țările române*, în *SAI*, 3 (1973), pp. 110-118; V. Mihordea, *Obligațiile locuitorilor dependenți: rumânii și vecinii față de vistierie*, în *SRdl*, 25 (1973), nr. 1, pp. 61-81; N. Grigoraș, *Imunitățile și privilegiile fiscale în Moldova (de la întemeierea statului și până în secolul al XVIII-lea)*, în *Rdl*, 27 (1974), nr. 1, pp. 55-77; Idem, *Reformele cu caracter administrativ din Moldova ale lui Constantin Mavrocordat*, în *CI*, Iași (seria nouă), VII (1976), pp. 123-164; Idem, *Privilegiile fiscale în Moldova (1741-1821) (I-II)*, în *AIAl*, XIV (1977), pp. 41-53 și XVIII (1981), pp. 183-200; Idem, *Dările în Moldova de la întemeierea statului și până la 1741 (II)*, în *CI*, Iași, XII-XIII (1981-1982), pp. 317-341; *Dările în Moldova de la întemeierea statului și până la 1741 (III)*, în *CI*, Iași, serie nouă, nr. XIV-XV/1983-1984, pp. 153-172. Pentru bibliografia în domeniu vezi: Mihai Lazăr, *Obligații fiscale privitoare la creșterea vitelor în Moldova medievală (secolele XV-XVIII). Considerații istoriografice*, în Suceava, tom. XVII-XVIII-XIX/1990-1991-1992, pp. 128-149.

90. Matei D. Vlad, *Impunerea și perceperea dărilor pe cai în țările române (până la sfârșitul secolului al XVII-lea)*, în *SRdl*, 10 (1957), nr. 3, pp. 135-152; H.H. Stahl, *Teoria "pământului gospod" și problema "dării cailor"*, în volumul *Controverse de istorie socială românească*, București, 1969, pp. 124-186.

91. V. Mihoarea, *Văcărițul, dare temporară*, în *SRdI*, 21 (1968), nr. 3, pp. 449-467; M. Regleanu, *Un document necunoscut cu privire la văcărit*, în *RA*, 2/1966, pp. 318-320; M. Lazăr, *Contribuții la cunoașterea fiscalității în Moldova în secolul al XVIII-lea: văcărițul, cunița, alîmul și cornărițul*, în *Suceava*, VI-VII (1979-1980), pp. 149-161; Idem, *Date și sublinieri noi cu privire la sulgiu și ialoviță în Moldova în secolele XVI-XVIII*, în "Hierasus". Anuarul Muzeului Județean Botoșani, 1979, pp. 131-140; Idem, *Gorștina de oi în Moldova în secolele XV-XVIII*, în *Suceava*, VIII (1981), pp. 243-255. Un studiu mai nou, dens în idei și informații, abordează structurile fiscale din Moldova la începutul secolului al XVII-lea și modul de impunere și percepere al sulgiului (Ioan Caproșu, *Structuri fiscale și administrative într-un catastif moldovenesc de vistierie din 1606*, în *AlIAI*, tom. XXX/1993, pp. 253-278.

92. Nicolae Grigoraș, *Dăriile în Moldova de la întemeierea statului și până la 1741 (III)*, în *loc. cit.*, pp. 153-158; Mihai Lazăr, *Gorștina (desetina) de porci în Moldova în secolele XV-XVIII*, în *Suceava*, vol. X (1983), pp. 455-470.

93. N. Grigoraș, *Obligațiile în muncă față de stat și turci ale populației din Moldova (sec. XIV-XVIII)*, în *SRdI*, 18 (1965), nr. 4, pp. 895-913; M. Maxim, *Obligațiile militare, în muncă și în transport ale Moldovei și Țării Românești față de Poartă în a doua jumătate a secolului XVI*, în *op. cit.*, pp. 99-109.

94. N. Grigoraș, *Principalele amenzi din Moldova în timpul orânduirii feudale (sec. al XV-lea - al XVIII-lea)*, în *AlIAI*, VI (1969), pp. 157-175; N. Stoicescu, *Treapădul și ciubotele în secolele XVI-XVIII*, *SRdI*, 22 (1969), nr. 2, pp. 281-288; *Instituții feudale din țările române. Dicționar* (coordonatori Ovid Sachelarie și Nicolae Stoicescu), *passim*.

95. D. Mioc, H. Chircă și Ștefan Ștefănescu, *L'évolution de la rente feudale en Valachie et en Moldavie (XIV-e au XVIII-e siècle)*, în "Nouvelles études d'histoire", II (1960), pp. 221-252; N. Corivan, I. Grămadă, *loc. cit.*, pp. 257-279; N. Corivan, *Contribuții la obligațiile țăranilor din Moldova în prima jumătate a sec. al XVIII-lea*, în S.C.S., Iași, VIII (1957), nr. 1, pp. 63-85; Mihai Lazăr, *Considerații privind abuzurile săvârșite de stăpânii de moșii din Moldova în secolul al XVIII-lea*, în *SAI*, 33-34 (1976), pp. 190-198; I. Ciubotaru, *loc. cit.*, pp. 87-120; V. Mihoarea, *Relațiile feudale din secolul XVIII în Moldova*, *passim*; C. Istrati, *Relațiile dintre țărani și stăpânii moșiilor în regiunea de munte a Moldovei în perioada de destrămare a feudalismului și apariție a elementelor capitaliste*, pp. 3-18.

96. Vezi în acest sens și Eugen Mewes, *Cercetarea istorică agrară în România*, în "Terra Nostra", nr. 4/1981, pp. 44-50.

97. *Ibidem*.

98. *Ibidem*, p. 45.

99. Vezi: Mihai Lazăr, *Creșterea animalelor în Moldova medievală în viziunea geografilor, etnografilor, sociologilor și filologilor*, în *Suceava*, tom XIII-XIV/1986-1987, pp. 161-170.

100. Pentru detalii în legătură cu domeniile de cercetare ale istoriei agrare și componentele structurale ale agriculturii vezi: Eugen Mewes, *Cercetarea istorică agrară în România*, în "Terra Nostra", IV/1981, pp. 43-64; Idem, *Relația agrar-agricol-rural*, în "Terra Nostra", IV/1981, pp. 89-96; Idem, *Cu privire la conținutul noțiunii de "istorie economică"*, în "Terra Nostra", IV/1981, pp. 31-42; Idem, *Clasificarea domeniilor de cercetare ale istoriei agrare*, în "Terra Nostra", IV/1981, pp. 79-88.

RÔLE ET PLACE DE L'ÉLEVAGE DU BÉTAIL DANS L'ÉCONOMIE DE LA MOLDAVIE MÉDIEVALE. CONSIDÉRATIONS HISTORIOGRAPHIQUES

RÉSUMÉ

L'élevage du bétail dans la Moldavie médiévale n'a pas encore fait l'objet d'une analyse approfondie dans l'historiographie roumaine. Pendant une période relativement longue, les historiens, les ethnographes, les folkloristes, les économistes, les agronomes, les géographes, les sociologues,

les linguistes etc. auxquels revenaient des tâches concrètes dans ce domaine, ont agi isolément, procédant à l'étude de l'ensemble des problèmes concernant l'élevage selon une vision unilatérale, apportant des arguments peu significatifs.

La complexité des occupations agricoles ainsi que la difficulté de les aborder dans un esprit unitaire ont constitué des impediments essentiels qui, jusqu'à présent, n'ont pas donné la possibilité de faire une étude ample à caractère monographique.

Dans cette étude nous nous sommes proposé d'analyser la contribution d'ensemble à la connaissance et à l'approfondissement des principaux aspects de l'économie zootechnique de la Moldavie médiévale. On a insisté sur les études axées surtout sur les principales réalités de l'économie de l'élevage.

L'analyse des principales études historiographiques modernes et contemporaines nous mène à la constatation que la plupart des historiens qui ont abordé les occupations agricoles spécifiques de l'époque médiévale ont traité surtout des aspects relatifs aux relations agraires. L'historiographie plus récente a déjà fait des pas importants dans la direction de la connaissance de caractère de l'économie féodale, du commerce intérieur et extérieur avec du bétail et des impôts sur le bétail, mais elle continue à rester déficitaire quant aux domaines comme l'évolution de l'exploitation féodale et paysanne le caractère, la dimension et le mode d'exploitation de la réserve seigneuriale, la division en zones géographico-économique des occupations, l'assurance de la base fourragère etc.